УДК 930.253:347.995]:316.344.42(477.4)"18"](045)
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.16

Кузнець Тетяна Володимирівна,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
orcid.org/0000-0002-9282-110X
tetiana.kuznets@gmail.com

ЕЛІТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XIX СТ. В МАТЕРІАЛАХ ПОВІТОВОГО СУДУ: МІКРОІСТОРИЧНИЙ ВИМІР У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННЯ

Мета статі – проаналізувати судово-слідчу практику Уманського повітового суду для з'ясування причин притягнення до суду представників панівної і заможної верхівки тогочасного суспільства. Адже такі матеріали є цінним інформаційним джерелом для локальної, регіональної історії, історії повсякдення й слугують для персоніфікації історії, розширення в ній людиноцентризму. Причини притягнення до суду дворян, шляхти, поміщиків, купців можуть слугувати своєрідним маркером стану суспільної моралі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше комплексно використано матеріали Уманського повітового суду, що доповнює знання про компетенцію повітових судів, підтверджує їх усестановість, розширює межі розуміння внутрішнього життя соціуму, проливає світло на відносини між різними верствами суспільства і державою.

З'ясовано, що представників привілейованої верхівки суспільства притягували до судової відповідальності. Із 1817 судових справ за 1800–1872 роки архів Уманського повітового суду містить 111 справ, порушених проти дворян, родини Потоцьких, шляхти, поміщиків, купців. Причиною судових проваджень найчастіше було стягнення боргів, дрібні правопорушення (крадіжки, підробка документів, видача фальшивих свідоцтв, захоплення земель, сінокосів, лісових масивів), незаконне заволодіння чужим майном, бійки, побиття, співжиття без шлюбу, самовільний перехід в іноземне підданство. Притягували до суду за проживання без «вида на жительство», за переховування рекрутів-втікачів, дезертирів, за порушення умов контрактів, за постачання недоброякісних товарів. Проти родини Потоцьких вели судові справи за захоплення чужого майна, за підтримку польського патріотичного руху. Поділ майна між спадкоємцями, оцінка економічного стану помість, надання відомостей про маєтності та платоспроможність їхніх власників теж становили частину судово-слідчої практики Уманського повітового суду. Зазначається, що матеріали архіву суду є цінним історичним джерелом, яке вимагає комплексного дослідження. Адже в судових справах відклалася інформація про господарство чи майно відповідача, що може доповнити аграрну та соціальну історію України. У них наявні різні довідки з економічною статистикою. Матеріали судово-слідчої практики повітового суду містять персональні дані учасників історичного процесу зазначених хронологічних меж. А причини притягнення до судової відповідальності представників еліти можуть слугувати своєрідним маркером моральності суспільства.

Ключові слова: повітові суди, судова система в Правобережній Україні, дворяни, шляхта, поміщики, родина Потоцьких, купці, судово-слідча практика, Уманський повітовий суд.

Kuznets Tetiana,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the History of Ukraine Department
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
orcid.org/0000-0002-9282-110X
tetiana.kuznets@gmail.com

THE ELITE OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE 19TH CENTURY IN THE MATERIALS OF THE DISTRICT COURT: A MICROHISTORICAL DIMENSION IN THE CONTEXT OF EVERYDAY LIFE

The object of the article is to analyze the judicial and investigative practice of Uman County Court to find out the reasons for taking to court the representatives of the ruling and wealthy elite of the society at that time. Such

materials are a valuable source of information for local, regional and everyday history and serve to personify history and expand its human-centrism. The reasons for taking nobles, gentry, landowners and merchants to court can serve as a kind of marker of the public morality state.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time the materials of Uman County Court were comprehensively used, which complements the knowledge about the competence of the county courts, confirms their comprehensiveness, expands the boundaries of understanding the internal life of society and sheds light on the relations between different layers of society and the state.

It was found that representatives of the privileged top of society were brought to justice. Out of 1817 court cases for the years 1800–1872, the archive of Uman County Court contains 111 cases brought against the nobles, the Potocki family, the gentry, landowners and merchants. The reasons for court proceedings were most often debt collection, minor offenses (theft, forgery of documents, issuance of false certificates, seizure of land, hayfields, forest areas), illegal acquisition of other people's property, fights, beatings, living in fornication, voluntary transfer to foreign citizenship. They were brought to court for living without a "residence permit", for hiding fugitive recruits, deserters, for violating the terms of contracts, for supplying low-quality goods. Court cases were conducted against the Potocki family for seizing other people's property and for supporting the Polish patriotic movement. The division of property between heirs, assessment of the economic condition of estates, provision of information on the estates and solvency of their owners were also part of the judicial and investigative practice of Uman County Court. It is noted that the materials of the court archive are a valuable historical source that requires comprehensive research. Thus, the information about the defendant's farm or property, which can supplement the agrarian and social history of Ukraine, was delayed in court cases. They have various references with economic statistics. The materials of the judicial and investigative practice of the county court contain personal data of the participants of the historical process of the specified chronological boundaries. The reasons for bringing people who enjoyed livelihood privileges to justice can serve as a peculiar marker of society's morality.

Key words: county courts, judicial system in the Right Bank Ukraine, nobles, gentry, landowners, the Potocki family, merchants, judicial and investigative practice, Uman county court.

Вступ. Оновлення політико-правової системи вимагає вивчення історичного досвіду її функціонування в різні часові проміжки поступу українського соціуму. У структурі такого досвіду є історія судової системи та судочинства. Чітке функціонування всіх гілок судової влади безпосередньо впливає на політичну, економічну та інші сторони життя суспільства. До того ж дослідження еволюції судової системи є одним із ракурсів висвітлення історичного процесу, об'єктивне осмислення якого актуалізує звернення до історичного досвіду функціонування судових інстанцій. Актуальності задекларованій темі додає і те, що глибоке осмислення й детальне висвітлення судочинства насаджуваної в Україні практики російської судової системи є ще одним маркером сутності інкорпораційної політики імперської влади. І ще одним аргументом на користь актуальності означеної теми є те, що судово-історична практика може слугувати цінним джерелом для історії повсякдення, соціальної історії, міської історії, локальної історії.

Історіографія судової влади на Правобережній Україні має незаперечні здобутки. Оскільки через систему судової влади імперська влада в XIX ст. мала потужний вплив на суспільні відносини, то її функціонування досліджували в площині інкорпораційної політики щодо України. Повітові суди розглядали як сегмент судової системи, і в полі дослідницького зацікавлення перебували питання формування судів, окреслення меж їх компетенції, процес кадрового забезпечення, еволюції судової системи в різних часових проміжках. Так, О. Ільїн, досліджуючи судову систему на українських землях у складі Російської імперії в 1781–1796 рр., зазначав, що створенням повітового суду верховна влада допустила повітове дворянство до участі в судовій владі, що відповідало тоді дворянським бажанням (Ільїн, 2016, с. 24–28). Окремі аспекти формування повітових судів висвітлив М. Бармак, розглядаючи російські судові органи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. (Бармак, 2016, с. 19–25). Роль повітових судів на Правобережній Україні в останній чверті XVIII – 60-х рр. XIX ст. висвітлив С. Дегтярьов (Дегтярьов, 2004, с. 210–217). Зазначаючи, що в системі судочинства кінця XVIII – 60-х рр. XIX ст. повітовий суд виявився однією з найбільш сталих установ, він окреслював склад і повноваження повітових судів, їхні функції, висвітлив правила зносин повітових судів з іншими установами. При цьому вчений зазначив, що між рівними установами повіту, а саме дворянською опікою, повітовим казначеєм, магістратом, ратушею та сирітським судом, повітовий суд уважали першим. Указував

С. Дегтярьов і на негативні явища в діяльності повітових судів.

Окрему нішу в історіографії судової влади на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. становлять наукові праці А. Шевчука. Він досліджував судове врегулювання поземельних відносин у 1797–1840 рр. на Правобережній Україні (Шевчук, 2020, с. 29–45). Ґрунтовністю та потужним джерельним забезпеченням відзначається його наукова праця про повітові та головні суди Правобережної України в 1797–1831 рр., у якій він висвітлив улаштування, кадровий склад та діяльність судів (Шевчук, 2021, с. 50–64). Ще більшою ґрунтовністю та довершеністю відзначається монографія А. Шевчука про конструювання імперського правосуддя в Україні, кадровий склад судів, судово-процесуальні практики на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. (Шевчук, 2022). Окремим підпунктом (2.3) монографії є матеріал про відновлення мережі повітових судів. Розглядаючи становлення повітових судів, науковець з'ясував питання про терміни повноважень членів суду, терміни судових засідань, про контроль за діяльністю судових установ, про брак кваліфікованих кадрів, про врегулювання питання з адвокатами тощо.

Так, історіографія судової влади на Правобережній Україні наприкінці XVIII – до судової реформи 1864 року, упродовж реалізації якої повітові суди ліквідовувалися, має значні наукові напрацювання. Становлення, еволюція повітових судів, їх кадрове забезпечення, особливості функціонування та негативні явища в судовій практиці знайшли достатнє висвітлення в сучасній історіографії. Але стовідсоткової повноти не досягнуто з огляду на те, що недостатньо вивченою є судово-слідча практика.

Мета статті – проаналізувати судово-слідчу практику Уманського повітового суду для з'ясування причин притягнення до суду представників панівної і заможної верхівки тогочасного суспільства. Такі матеріали є цінним інформаційним джерелом для локальної, регіональної історії, історії повсякдення та слугують персоніфікації історії, розширення в ній людиноцентризму. Причини притягнення до суду дворян, шляхти, поміщиків, купців можуть слугувати своєрідним маркером стану суспільної моралі.

Уніфікація управління й судочинства за російським зразком на Правобережній Україні розпочата згідно із законодавчим актом від 7 листопада 1775 р., відомим як «Учреждения для управления губерній Всероссийской империи». Формувалася система юстиції з трьох інстанцій: повітові суди, губернські судові палати з кримінальних та цивільних справ, Сенат. Відповідно до штатів 31 грудня 1796 р. в кожному повіті створювався повітовий суд (Шандра, 2009). Цікаво, що в офіційній документації послуговувалися терміном польського походження «повєтовий» замість російського «уездный». Це було в руслі політики співпраці з місцевими елітами, що виявлялося в збереженні певних поступок польській шляхті правобережних українських губерній. Збереження регіональних особливостей судової влади мало на меті досягти примирення місцевої знаті з російським пануванням і зменшити соціальне напруження на інкорпорованих територіях. Улаштування повітових судів вимагало чіткої регламентації судової практики та вирішення кадрових питань. У Київській губернії імперська влада зіткнулася з тим, що в деяких повітах не було достатньої кількості шляхтичів для формування судів. Тому у Васильківському, Черкаському та Уманському повітах вибори повітових судів були скасовані, і в 1801 р. для цих повітів діяв єдиний Васильківсько-Богуславський повітовий суд. Та це створювало незручності і в 1804 р. Сенат ухвалив рішення про формування повітових судів у Богуславі, Чигирині, Умані, Липовці та Махнівці (Полное собрание законов Российской империи, 1804, с. 500–504). Польське Листопадове повстання 1830–1831 рр. остаточно змінило імперську політику щодо соціоетнічно складного регіону – Правобережної України. Там почалася повна перебудова судових органів за зразком російської судової традиції. Від 30 жовтня 1831 р. повітові суди перейменовували в «уездные», як було передбачено «Учреждениями для управления губерній Всероссийской империи» 1775 року. Улаштування судів, питання їх кадрового забезпечення, формування нормативної бази для судочинства, формування системи звітності та підконтрольності висвітлювали юристи та історики.

В архіві Уманського повітового суду відклалися документи, які допомагають реставрувати рівень завантаженості суду, персоніфікувати його особовий склад, скласти уявлення про його фінансування тощо. Серед архівних матеріалів збереглися циркуляри Київського губернського правління та Палат цивільного й кримінального суду, які допомагають скласти уявлення

про нормативну базу цієї гілки судової системи та організаційні зміни. Так, у справі 730 за 1861 р. «Циркуляры Губернского правления о преобразовании городских ратуш» є матеріали про перейменування земських судів у земську поліцію та про передавання судових справ ратуш в повітові суди (ДАЧО, ф. 833, оп. 1, спр. 730, 1861 р.). Досить об'ємні архівні справи «Циркуляры Губернского правления и Палаты гражданского суда за 1866 год» (ДАЧО, ф. 833, оп. 1, спр. 816, 1864 р.), «Циркуляры Губернского правления и Палаты гражданского суда за 1866 год» (ДАЧО, ф. 833, оп. 1, спр. 833, 1866 р.), «Циркуляры Губернского правления и Палаты гражданского суда за 1866 год» (ДАЧО, ф. 833, оп. 1, спр. 912, 1867 р.) містять нормативні документи до повітового суду. Уявлення про діапазон розглядуваних справ надають журнали засідань суду, як-от: «Журнал заседаний суда по уголовным делам за 1831–1835 годы» чи «Решения суда по уголовным делам за 1840 год». Узагальнені відомості про діяльність суду містять річні звіти. В архіві Уманського повітового суду збереглися: «Генеральный отчет за 1865 год» (ДАЧО, ф. 833, оп. 1, спр. 881), «Генеральный отчет за 1866 год» (ДАЧО, ф. 833, оп. 1, спр. 884), «Генеральный отчет за 1867 год» (ДАЧО, ф. 833, оп. 1, спр. 913).

Персоніфікувати склад Уманського повітового суду дають змогу формулярні списки та матеріали про особовий склад судової установи. В архіві збереглися формулярні списки службовців суду за 1844 рік, розпорядження суду про особовий склад за 1852–1854 роки, формулярний список судового слідчого першої дільниці колезького секретаря Міхлова (1860–1863 рр.) і формулярні списки службовців повітового суду на час його ліквідації в 1872 році.

Доповнюють уявлення про матеріальне становище службовців повітового суду такі архівні матеріали: «Дело о 50% надбавке к денежному содержанию чиновников суда» (1865 р.), «Сведення о расходе средств, отпущеных по сметам, утвержденным Министерством юстиции на содержание уездных судов» (1863 р.), «Ведомости на выплату денежного содержания чиновникам суда за февраль-март 1869 года», «Требовательные ведомости на выплату денежного содержания чиновникам и касовые отчеты за 1870 год».

Загалом джерельну базу історії Уманського повітового суду становлять 1817 архівних справ за 1800–1872 роки. У полі нашого наукового інтересу перебували судові справи, учасниками (позивачами чи відповідачами) яких були представники заможних станів – дворяни, польські аристократи Потоцькі, шляхта, поміщики, купці. Це всього сто одинадцять справ, ознайомлення з якими створює уявлення про майновий стан, рівень відповідальності, моральні устої представників панівних верств населення тогочасного суспільства.

Звернення дворян до повітового суду стосувалися переважно стягнення боргів. У 1855 р. у судовому засіданні слухали кілька позовів дворян та купців щодо стягнення боргів за взаємними письмовими зобов'язаннями й векселями. У 1862–1866 роках розглядали судову справу про стягнення боргу з графа Красицького на користь купців Тульчинського та Ревуцького. З позовом про стягнення боргів до суду зверталися зазвичай тоді, коли заявників було декілька або коли сума боргу була значною. Так, у 1863 році Уманський повітовий суд розглядав колективну скаргу групи дворян про стягнення боргу з графа Берчинського. У судовому позові 1860 року до графа Комаровського фігурувала сума боргу 3 000 рублів, які він заборгував сенатському регістратору Повстанському, а 1867 року позов до суду на Комаровського подав дворянин Абрамович, якому останній заборгував 2 250 рублів. У 1868 році Уманський повітовий суд розглядав справу про ще більшу суму боргу: дворянка Ритаровська вимагала від дворян Веліжинських повернення 6 000 рублів з процентами.

Уманський повітовий суд розглядав скарги на дворян з різних питань. Так, 1838 року в судовому засіданні розглядалася справа про звинувачення дворянина міста Умань Кубицького та однодворців-братів Скепковських у крадіжці корабельної міді. У 1841 році поміщиця Піонтковська судилася з дворянином Піонтковським за підроблення грошового документа на 1659 рублів. У 1844–1846 роках суд розглядав справу про звинувачення дворянина Фіалковського й колезького регістратора Гучинського щодо видачі фальшивих білетів та свідоцтв. У 1850–1854 рр. у провадженні Уманського повітового суду перебувала справа про звинувачення дворянки Кривевичевої в захоплені земельної ділянки, що належала уманській дворянці Томашевській. Два роки (1853–1855 рр.) суд розглядав справу про звинувачення дворянина Грабовського в завдаванні образи квартальному наглядачу Уманської військово-міської поліції Сандулу. Уманський повітовий суд

здійснював розгляд справ щодо побиття дворянами інших громадян: у 1863–1864 рр. у провадженні була справа про бійку між дворянами С. Бех та К. Бех, а у 1864–1865 рр. суд розглядав звинувачення в побитті дворянином Василевським однодворця Новаківського.

Уманський повітовий суд здійснював розгляд справ і про порушення етичних та моральних норм. У 1838 році в провадженні перебували відразу дві справи про співжиття без церковного шлюбу: звинувачувався дворянин Буксельський за співжиття із селянкою Ніконенко та дворянин Карпінський за співжиття з пасербицею А. Цибульською. А 1845 р. суд розглядав справу про співжиття дворянина Яловецького з двоюрідною сестрою.

Позивачами до суду в більшості судових проваджень були потерпілі, але архіви зберегли справи, коли дворян звинувачувала влада. Так, 1854 р. Уманський повітовий суд розглядав справу про звинувачення графа Йосифа Мощинського і його дружини за перехід у французьке підданство без погодження з російським урядом. Такі справи були поодиноким явищем у судовій практиці повітового суду, але їх наявність свідчить про статусність цієї інстанції судової системи.

В Уманський повітовий суд потрапляли скарги й на представників польської аристократичної родини Потоцьких, яка мала великі маєтності на Уманщині. У 1809 р. суд здійснював розгляд скарги чиновника Круховецького на управителя економією графа Потоцького за захоплення його млина. Більшість судових справ стосувалася економічних інтересів Потоцьких, як-от: 1814 р. поміщик Ясинський звернувся до суду зі скаргою про захоплення графом Потоцьким його кріпаків, у тому ж році суд розглядав справу про захоплення поміщиком Шолайським земельної власності графині Потоцької; у 1827 р. дворянин Журавицький скаржився на графиню Потоцьку за захоплення його будинку та саду. Але повітовий суд розглядав і сімейні справи Потоцьких. У 1819 р. суд здійснював розгляд скарги графів Станіслава і Ярослава Потоцьких на Феклу та Володимира Потоцьких, які знищили документи на поділ і володіння помістям.

За підтримку польського патріотичного руху графа Потоцького покарали конфіскацією маєтностей і через Уманський повітовий суд у 1836 р. велося листування з адміністратором конфіскованого помістя графа щодо надання відомостей про капітали та кількість кріпаків Потоцького. У 1838 р. у проваджені суду була справа про накладання секвестру на помістя поміщиці Потоцької за борги поміщицям Киселльовій і Наришкініій та справа про стягнення грошей зі спадкоємців графа Потоцького, що були пожертвувані графом Немирівському повітовому училищу. У 1839 р. дворяни брати Раковицькі подали позов до Уманського повітового суду про стягнення з графа Потоцького боргу в сумі 6 539 рублів.

Судових справ проти шляхтичів в архіві Уманського повітового суду виявлено чотири. У 1809 році здійснювалося судове провадження за скаргою соцького села Кривець за побиття його нагайкою шляхтичем Бунєвським, причиною чого був несвоєчасний ремонт містка, що належав графині Потоцькій. У 1833 році суд розглядав справу про самогубство шляхтича Піотковського. У 1835 році тривало провадження по справі звинувачення шляхтича Муравського в проживанні «без вида на жительство». А у 1836 р. судили шляхтича Бродецького за виготовлення фальшивих свідоцтв.

Шляхту притягували до суду за участь чи підтримку учасників польського патріотичного руху. В архіві Уманського повітового суду збереглося дев'ять справ про дії імперської влади до учасників польських повстань XIX ст.: Листопадового 1830–1831 рр. та Січневого 1863–1864 років. Щодо першого, то збереглися Укази Губернського правління про конфіскацію майна учасників польського повстання (1831 р.), справа 1832 р. щодо звинувачення поміщика Боровського в продажі коней та зброї учасникам польського повстання і справа 1839 року, у якій відклалися Укази й циркуляри Губернського правління про конфіскацію майна учасників таємних товариств з підготовки польського постання зі списками членів таких товариств.

Щодо Польського повстання 1863–1864 рр., то в архіві зберігається чотири справи 1863 року про конфіскацію майна учасників польського повстання 1863 року, справа 1866 року з Указами Губернського правління про конфіскацію майна учасників польського повстання й про зняття арешту з майна виправданих поміщиків, справа 1867 року про конфіскацію помість і капіталів учасників повстання.

Здебільшого судові справи, відкриті проти поміщиків, стосувалися стягнення боргів, невиконання умов контрактів, захоплення чужого майна тощо. У 1850 р. Уманський повітовий суд здійснював розгляд справи за позовом поміщика

Далькевича до Парфенова за знищення мирової «сделки» на 39 500 рублів. Тоді ж у проваджені перебувала справа по скарзі міщанина міста Ставище Бесєдського на поміщика князя Любомирського за несплату за борговою розпискою 1 186 рублів. З 1850 до 1869 року в судовому провадженні перебувала справа про стягнення недоїмки з поміщиків Далькевича і Парфенова. І таким же тривалим у часі був розгляд у суді справи за позовом поміщика Богуміла до поміщика Рженжевського за позичковим листом на 350 рублів. У судовому засіданні розглядали справи про повернення й більших сум боргів. Наприклад, 1859 р. чиновник Ількевич судився з поміщиком Васютинським за повернення йому 2 000 рублів боргу. А в 1871 р. з позовом до суду зверталися почесні громадяни села Кобиляк Тульчинські, щоб примусити поміщиків Селірентовських повернути за позичковими листами та векселями 6 000 рублів.

Іноді в судові справи щодо стягнення боргів були втягнуті по кілька осіб, а поміщики були як позивачами, так і підсудними. У 1866–1872 р. в Уманському повітовому суді тривало провадження справи за позовом поміщика Галицького та провізора Дейна до дворянина Радвана щодо повернення боргу за розписками й векселями. А поміщик села Посувка Бржозовський судився із солдатом Левченком та однодворцем Деляновським про повернення боргу в 500 рублів. Траплялося, що заборговували й іноземні громадяни, через що теж ставали фігурантами судових справ. Так, 1864 р. поміщик Новінський судився з утримувачем цукрового заводу іноземцем Буксом за цукрові буряки на загальну вартість 4 484 рублі.

Попри різні терміни судових проваджень зі стягнення боргів, суд задовольняв позивачів, оскільки поміщики чи купці мали можливість відшукати необхідні кошти. У разі же неплатоспроможності поміщика його майно конфісковували. Так, у 1863 р. Уманський повітовий суд наклав арешт на маєтність поміщиків Семяреноковських за борги купцеві Тульчинському. Якщо коштів для покриття боргів у поміщика не було, то за рішенням суду помістя продавали. Таким, наприклад, був вирок Уманського повітового суду 1855 р. по справі щодо сплати боргу кредиторам поміщика Добровольського: борги були повернуті з коштів, виручених від продажу села Янківки, власником якого був Добровольський.

Коли ж поміщика визнавали неплатоспроможним, то кошти для покриття боргів кредиторам стягували з його помістя, яке передавали під опіку іншій особі або конкурсного суду. У 1814 р. Уманський повітовий суд виніс вирок про встановлення опіки над помістям «несостоятельного должника» поміщика Мальчевського. У 1832 р. повітовий суд ухвалив рішення про передачу в конкурсний суд помістя поміщика Соколовського в селі Покотилове Уманського повіту, який був визнаний «несостоятельным должником», для погашення боргів його кредиторам. У 1839 р. Уманським повітовим судом було ухвалене рішення про передачу в конкурсний суд помістя поміщика Туровського із села Кам'янече, який був визнаний не платоспроможним боржником, для повернення коштів його кредиторам. Залежно від суми боргу вирішували питання про власність поміщика. Наприклад, у 1845–1846 рр. суд розглядав справу про продаж тільки частини помістя поміщика Яворського, що було достатнім для сплати боргів.

Позови до суду кредиторів щодо виплати боргів поміщиками часто зумовлювали тривале в часі провадження, а судові справи були досить об'ємними, оскільки містили економічну статистику та різноманітну інформацію про економічний стан боржника. Так, судова справа за позовом кредиторів до поміщика Боровського про сплату боргів містить 500 аркушів, а судове провадження по ній вели сім років.

Архів Уманського повітового суду містить справи про облік майна поміщиків, оскільки часто для оцінки їх економічного потенціалу робили запити про наявні ресурси помістя. Так, 1864 роком датована судова справа, що містить листування з Київським губернським правлінням із селянських справ про наявність боргів чи секвестрів на помістя поміщиків повіту. У 1844 році суд витребував копії свідоцтв про нерухоме майно поміщиків Улашина і Хоментовської. Детальну економічну статистику містять судові справи щодо вирішення майнових суперечок чи поділу майна між спадкоємцями. Такими є справи про вирішення майнової суперечки між поміщиками братами Метелицькими (1855 р.), справа про поділ майна між спадкоємцями поміщика Етлінгера (1870 р.) та об'ємна – 389 сторінок – справа про вирішення суперечки між поміщиком Добровольським й орендарем Кляде про невиконання контракту щодо експлуатації цукрового та винокурного заводів (1856–1864 рр.).

Поміщики ставали фігурантами судових справ не тільки як боржники чи позивачі до

боржників, а і як охочі привласнити чуже майно. Так, 1835 року Уманський повітовий суд здійснював розгляд двох справ про злочинну діяльність поміщиків: землевласника Метелицький звинувачували в захоплені майна та худоби в орендатора помістя села Томашівка, а поміщик села Красний Кут Кондрацький відповідав за захоплення майна міщанина Зубатого. Упродовж 1860–1868 років тривало судове провадження в справі звинувачення поміщика села Маньківка Ротейка за самовільне захоплення сінокосу на казенній лісовій дачі. І ще довшим у часі (тривало впродовж 1852–1864 рр.) було провадження за скаргою купця Шуляченка на поміщика Ракитського за виселення його з будинку в селі Русалівка.

Але не тільки майнові інтереси поміщиків ставали причиною притягнення до суду. В Уманському повітовому суді розглядали справи за судовим провадженням за таке: 1835 р. поміщика Яворського судили за переховування біглого рекрута; поміщика села Полонисте в 1847–1851 роках звинувачували в наданні притулку воєнному дезертирові Гладишу; 1849 р. поміщика Галевського судили за непристойні висловлювання про російську царицю; поміщика Русецького двічі (у 1859 і 1868 роках) судили за продаж змішаного із землею меду.

Ще одним заможним станом тогочасного соціуму було купецтво. Воно найчастіше ставало учасниками судових справ щодо стягнення боргів. В архіві Уманського повітового суду збереглося 24 справи, укладені за позовами купців чи до купців, серед яких 13 – це провадження по боргах. Заборговані суми були різними й коливалися в межах 500–22 000 рублів. У 1861 р. до суду звертався купець Островський щодо стягнення боргу з поміщика Ржунжевського; у 1857 р. вимагав повернути 482 рублів боргу купець Кауров, які за векселем йому заборгував міщанин Заславський; 1863 р. за взаємною розпискою купець Тульчинський вимагав повернення 926 рублів купцем Айзенером; 1866 р. купець Людвинський через суд вимагав у міщанина Волинця повернути 1 250 рублів боргу; 1853 р. харківська купчиха Добичіна вимагала повернення 4 628 рублів уманською купчихою Плотніковою; у 1861–1864 рр. велося судове провадження за позовами бургомістра Умані Мадіса про повернення купцем Турковським боргу на суму 5 941 рубля, у 1862–1867 рр. тривало провадження за позовом купця Письменного до графа Красицького щодо повернення за борговими розписками 10 917 рублів. У 1865 р. Уманський повітовий суд розглядав позовну заяву купців Волошина й Жевелики щодо повернення поміщицями Комаровською та Гулевичевою за борговими розписками 18 840 рублів. Того ж року в провадженні суду був позов поміщика і його дружини Семерентовських щодо повернення їм 21 000 рублів, які заборгували уманські купці Тульчинські.

У судовому порядку стягували борги уманських купців не тільки приватним особам, а й банківським установам. Так, 1846 р. велося судове провадження про стягнення зі спадкоємців померлих купців Рапопорта і Гросмана на користь казни 10 268 рублів; у 1865 р. розглядалась справа про стягнення з купця Шаргородського заборгованих банку 8 500 рублів і було розпочато справу за позовом Київської контори держбанку до купця міста Умань Збирського, який заборгував за векселями 6 000 рублів. А в 1866 р. у провадженні перебувала справа про стягнення з купця Лейберського 2 140 рублів, які він заборгував Київській конторі державного банку.

Зверталися купці до суду й щодо порушення умов контракту. Наприклад, 1848 р. уманський купець Рабінович звернувся з позовом до суду на поміщика Ракитського за невиконання контракту на питейні та млинарські заклади. А 1862 р. купець Маркман через суд вимагав виплату неустойки за недотримання контракту на продаж гарячого вина поміщиком Тверкевичем.

У разі банкрутства купця суд ухвалював рішення про продаж його майна для покриття боргів. Таку ухвалу виніс Уманський повітовий суд у 1864 р. по справі щодо продажу майна купця Теплицького за борги Київській конторі державного банку. Аналогічна ухвала була винесена 1869 р. про продаж з торгів будинку уманського купця Баландіна, а 1870 р. за рішенням суду продавалося майно купця Вольніна.

Уманські купці ставали фігурантами судових справ і з багатьох інших причин. Так, 1840 р. здійснювалося судове провадження щодо звинувачення купців Айзенберга, Купа і Флайнда в доставці недоброякісних продуктів у магазини міста Звенигородка, 1866 р. суд розбирав позов селянина Склярука до купця Вольніна щодо повернення помилково переданих грошей при купівлі вина. Іноді й заповіти засвідчували в судовому порядку. Так, 1869 р. в Уманському повітовому суді велося провадження про засвідчення духовного заповіту купця 2-ї гільдії Ревуцького.

Отже, вивчення матеріалів Уманського повітового суду, зокрема судових справ, фігурантами яких були представники еліти Правобережної України – дворяни, шляхта, поміщики, купці, дає змогу доповнити знання про відносини між державою і землевласниками, між представниками різних суспільних станів, про внутрішнє життя еліти соціуму, про майновий стан та рівень моралі верхівки суспільства. Систематизація інформації уможливила виокремлення причин звернення / притягнення до суду представників еліти. Так, дворян притягували до суду для стягнення боргів за різні дрібні правопорушення: крадіжки, підроблення документів, видача фальшивих свідоцтв, самовільне захоплення земельних ділянок, бійки, побиття, співжиття без шлюбу (із селянкою, з родичами), самовільний перехід в іноземне підданство. Найбільшим землевласником Уманського повіту була польська аристократична родина Потоцьких, представники якої теж були фігурантами судових справ Уманського повітового суду. Їх судили за захоплення чужого майна, за борги, за підтримку польського патріотичного руху. Через Уманський повітовий суд російська влада витребувала відомості про їхні маєтності на Уманщині. Польських шляхтичів притягували до суду за побиття урядників, за проживання без «вида на жительство», за підтримку польських повстань. Уманський повітовий суд ухвалював рішення про конфіскацію майна учасників польського патріотичного руху. Судові справи про поміщиків вели щодо стягнення боргів, невиконання умов контрактів, захоплення чужого майна. Як правило, позови за борги задовольняли, а в разі неплатоспроможності поміщика за рішенням суду його помістя продавали або передавали під опіку іншій особі до повернення боргів. У судовому порядку державні органи отримували відомості про майно поміщиків, здійснювали поділ майна між спадкоємцями. Та найчастіше поміщиків притягували до судової відповідальності за захоплення чужого майна (земель, сінокосів, лісових масивів). Судили поміщиків і за переховування рекрутів-втікачів та дезертирів, за непристойні висловлювання на адресу вінценосних осіб, за шахраювання в торгівлі. Щодо купців, то їх притягували до суду для стягнення боргів, причому суми боргів були від 500 до 22 000 рублів. Борги були не тільки приватним особам, а й банкам. У разі банкрутства купця суд ухвалював рішення про продаж його будинку чи майна для погашення боргу. Судили купців і за постачання недоброякісних товарів. Купці зверталися до повітового суду щодо порушення умов контрактів з метою стягнення пені. У судовому порядку засвідчували й заповіти. Тобто представники суспільної еліти ставали підсудними / відповідачами у повітовому суді, найчастіше за борги, за самовільне захоплення чужого майна, за дрібні правопорушення, за невиконання умов контракту. Притягування до суду з таких причин, з позицій суспільної моралі, виглядало справедливим. Щодо покарання Потоцьких та іншої польської шляхти за підтримку польського патріотичного руху, то такі справи є ілюстрацією до інкорпораційної політики російської влади.

Загалом, варто зазначити, що матеріали судової практики Уманського повітового суду містять економічні показники господарської діяльності в помістях, населених пунктах повіту, що є інформативним джерелом для локальної та регіональної історії. Судово-слідчі матеріали можуть прислужитися для персоніфікації історії, розширення в ній людиноцентризму, містять великий масив інформації для історії повсякдення.

Список використаних джерел:

Бармак, М. 92016). Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці XVIII–в першій половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Вип. 2. С. 19–25.

ДАЧО, (1864). ф. 833, оп. 1, спр. 881, 104 арк.

ДАЧО, (1866). ф. 833, оп. 1, спр. 884, 195 арк.

ДАЧО, (1867). ф. 833, оп. 1, спр. 913, 120 арк.

ДАЧО, (1864). ф. 833, оп. 1, спр. 816, 209 арк.

ДАЧО, (1866). ф. 833, оп. 1, спр. 833, 155 арк.

ДАЧО, (1867). ф. 833, оп. 1, спр. 912, 76 арк.

Дегтярьов, С. І. (2004). До питання вивчення ролі повітових судів (остання чверть XVIII – 60-х рр. XIX ст. *Сумська старовина*. № 23–24. С. 210–217.

Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. 833, оп. 1, спр. 730, 1861 р., 102 арк.

Ільїн, О. В. (2016). Судова система на українських землях у складі Російської імперії в 1781–1796 рр. *Право і безпека*. № 1. С. 24–28.

Полное Собрание Законов Российской империи. Собр. 1. Т.28 (1804–1805). № 21440. С. 500–504.

Шандра, В. С. (2009). «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие…» як політичний проєкт. *Регіональна історія України*. Вип. 3. С. 191–204.

Шевчук, А. (2020). Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797 – 1840 рр.). *Український історичний журнал*. № 6. С. 29–45

Шевчук, Андрій. (2021). Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність. *Український історичний журнал*. № 4. С. 50–64.

Шевчук, Андрій. (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Житомир, 580 с.

References:

Barmak, M. (2016). Rosiiski sudovi ustanovy v systemi upravlinnia ukrainskykh zemel Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi KhVIII–v pershii polovyni KhIKh st. [Russian Judicial Institutions in the System of Administration of Ukrainian Lands of Right-Bank Ukraine at the End of the 18th and the First Half of the 19th Century]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia*, 2, 19–25 [in Ukrainian].

DAChO (1864). *F. 833, op. 1, spr. 816*, 209 ark. [in Ukrainian].

DAChO (1866). *F. 833, op. 1, spr. 833*, 155 ark. [in Ukrainian].

DAChO (1867). *F. 833, op. 1, spr. 912*, 76 ark. [in Ukrainian].

DAChO (n.d.). *F. 833, op. 1, spr. 881*, 104 ark. [in Ukrainian].

DAChO (n.d.). *F. 833, op. 1, spr. 884*, 195 ark. [in Ukrainian].

DAChO (n.d.). *F. 833, op. 1, spr. 913*, 120 ark. [in Ukrainian].

Dehtiarov, S. I. (2004). Do pytannia vyvchennia roli povitovykh sudiv (ostannia chvert XVIII – 60-kh rr. KhIKh st.) [On the Issue of Studying the Role of County Courts (Last Quarter of the 18th Century – 1860s)]. *Sumska starovyna*, 23–24, 210–217 [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (DAChO). (1861). *F. 833, op. 1, spr. 730*, 102 ark. [in Ukrainian].

Ilin, O. V. (2016). Sudova systema na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii v 1781–1796 rr. [Judicial System in the Ukrainian Lands within the Russian Empire in 1781–1796]. *Pravo i bezpeka*, 1, 24–28 [in Ukrainian].

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi imperii. (1804–1805). № 21440. *Sobraniie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie 1*, 28, 500–504.

Shandra, V. S. (2009). Hubernyy na osobыkh pravakh y pryvylehyiakh sostoiashchye yak politychnyi proiekt [Governor on special rights and privileges as a political project]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 3, 191–204 [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2020). Sudove vrehuliuvannia pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1797–1840 rr.) [Judicial Regulation of Land Relations in Right-Bank Ukraine (1797–1840)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 29–45 [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2021). Povitovi ta holovni sudy Pravoberezhnoi Ukrainy (1797–1831 rr.): ulashtuvannia, kadrovyi sklad, diialnist [County and Chief Courts of Right-Bank Ukraine (1797–1831): Organization, Personnel Composition, Activities]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 50–64 [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2022). *Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna KhIKh st.)* [Judicial Power in the Life of Society in Right-Bank Ukraine (End of the 18th Century – First Third of the 19th Century)]. Zhytomyr: [Publisher]. 580 s. [in Ukrainian].